

KENTLERİN KÖKENİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Rana ASLANOĞU*

I. GİRİŞ

Kentbilim yazınında kente ilişkin çeşitli tanımlar yapılmaktadır. Bu tanımlar arasında temel bir farklılık yoktur ve genellikle belirli bir tanım üzerinde birleşildiği görülür. Kentin tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, kontrol fonksiyonlarının toplandığı, belirli büyüklük, heterojenlik ve bütünlüşme düzeylerine varmış bir mekan olması bu tanımlamada ön plana çıkmaktadır. Ne var ki bu tanımlama yerleşim birimlerine tarihsel bir süreçte uyarlandığında sorunlar baş göstermektedir. Hangi dönemlerde, hangi düzeydeki bileşimler kent olarak tanımlanmıştır. Tanımlanan işlevlerden hangisi kentlerin ortaya çıkışında temel etkiye sahiptir?

Bu sorulara verilen yanıtlara göre kentlerin doğuş nedenleri farklı kuramsal yaklaşımlar içinde değerlendirmek mümkündür. Kuramların yöntemlerine göre kendi içinde iki ana kategoriye ayrıldığı görülür:

i) Kentlerin doğuşunu belirleyici temel bir nedene bağlı olarak ele alan kuramsal yaklaşımlar,

ii) Birden fazla nedenin karşılıklı etkileşimi içinde kent olgusunu ele alan kavramsal çerçeveler.

Bu yazıda yeryüzünde ilk kentlerin karakteristik özellikleri öncelikle arkeolojik bulgulara dayanan kaynaklardan betimlenmeye çalışılacak, daha sonra

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F. Öğretim Üyesi.

ise kentlerin kökenlerini açıklayan kuramsal yaklaşımların bir değerlendirilmesi yapılmaya gidilecektir.

II. YERYÜZÜNDE İLK KENTLER

İlk kentsel yerleşmeler, Mezopotamya'da MÖ 3500 Mısır'da MÖ 3000, Çin ve Hindistan'da MÖ 2500'de Neolitik dönemin sonunda ortaya çıkmıştır¹. Arkeolojik bulgular ekolojik açıdan uygun yerlerde, büyük nehirlerin geçtiği verimli ovalarda kent niteliğinde yüksek nüfuslu yerleşmelerin ortaya çıktığını göstermektedir. Yazı içinde ilk kentleri betimlerken Frankfort'un Mezopotamya kentlerine ilişkin çalışmalarına başvurulmuştur.

Frankfort, Yakınoğu uygarlıklarını arkeolojik bulgular çerçevesinde inceleyen; bir uygarlıkla ilgili araştırma yapmanın onun "biçimini" gözlemleyip ortaya çıkartmak anlamına geleceğini belirtmektedir². Söz konusu biçim ona göre, eğilimlerde görülen bir tutarlılık, belli bir birlik, bir kültürel biçim olarak tanımlanır. Burada Frankfort'un, çalışmasındaki bu "biçim" insan-doğa etkileşimi çerçevesinde, Paleolitik dönemden Neolitik döneme ve kentlerin kurulmasına kadar betimlenmeye çalışılacaktır.

Suriye'de, Filistin'de Paleolitik dönem avcılarının araçları ve mağara resimleri bulunmuştur. Söz konusu mağara resimleri, mağaraların ölüm tehlikesi göze alınacak kadar derin kısımlarındadır. Çizilişlerindeki estetik, bu insanların sadece yiyecek sağlamak ve yardımlaşmak için bir araya gelmediklerini farklı bir sosyal gücün bunlar arasında tutunum yarattığını göstermektedir. Frankfort bunun korkuyu yenmek için kullanılan bir tür dinsel anlayıştan kaynaklandığı yorumunu yapmaktadır³.

Neolitik çağın en büyük özelliği, emmer buğdayı ve altı sıra taneli arpanın başlıca ürünlerini oluşturdukları tarımdır. Neolitik çağda ilk orak kullanmış insanların kalıntıları bulunmuştur. Bu oraklar MÖ 5000'den, gelişerek MÖ 2700'lere kadar devam etmiştir. Tarım yöntemlerinin dünyaya yayıldığında ne kadar gelişmiş olduğu ve Mısır ile Mezopotamya'da etkili olan sulama kaynağı hakkında yeterli bulgu yoktur⁴. Uygarlığın "biçimini" oluşturan araçlardan biri de çömlek kaplar ve bunların teknolojileridir. Güney Mezopotamya'ya ilk yerleşen insanların yaptıkları çömleklerin desenleri İran'dan geldiklerini gösterir. Öncele-

1 Lampard (1967: 532).

2 Frankfort (1989: 45).

3 Frankfort (1989: 47-48).

4 Frankfort (1989: 51).

ri anayurtlarından getirdikleri desenleri kullanmışlar daha sonra önemli olmayan el Ubeyd adı verilen süzleme biçimini sürdürmüşlerdir. El Ubeyd döneminin belli bazı merkezlerinin öteki yerleşme yerlerinden fazla önem kazanmaya başladığı ve bu yerleşmelerin kırsal niteliklerinde bir değişimin görüldüğü belirtilir⁵. Örnek olarak da bir köy kültürünün sınırlarından daha büyük tapınakların yer aldığı gösterilir.

Neolitik dönemde 3500'lere gelene değin arkeolojik bulgular, küçük köyler-kendilerine yeterli çiftçi gruplarından oluşan yerleşmeler göstermektedir. Mezopotamya'da ise yerleşme yerlerinin tapınaklarının boyutlarında büyük bir artış gözlenmektedir. Anıtsal yapılar kentlerin özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da MÖ 3500 okuryazarlığa geçiş dönemi olarak adlandırılır. Kentlere ait en eski kalıntılar bu dönemden kalmıştır. Frankfort kentlerin kuruluşunda doğa-insan ilişkilerinin "biçiminde" şöyle bir yoruma gitmektedir⁶: Kent, kentaşlarını (hemşehrilerini) ülkede yaşayan öteki topluluklardan ayırır, onların dış dünya ile ilişkilerini belirler. Ne var ki köylerden kentlerin kurulmasına geçiş Mezopotamya'da bazı sorunlar yaratmıştır. Tarih öncesi dönemin köy halkının basit yaşamı doğa ile uyumludur. Kent ise anıtsal yapıları, surları ile hem doğal yaşama karşı gelmektedir, hem de insanlar için yeni bir güvenlik alanı tanımlamaktadır. Basra Körfezinin ilkbahar gelgitlerinin 2,5-3 m.ye kadar kabarması anormal yağışlar, büyük çapta bir sel olayına sebep verebilir. Frankfort, böylesi bir ovada yerleşim yerleri kuran toplulukların, yüreklilik ve korkuyu aynı anda duymalarının şaşılacak bir yanı olmadığını belirtir. Kentin örgütlenişi-kentin kurumlarının ve kentaşlarının duyduğu güven duygusu terazinin bir kefesini doldururken diğer kefeyi de kentin bir tanrı tarafından yönetildiğini açıklayan toplumsal örgütleniş doldurmaktadır. Mezopotamya'da toplumsal yaşantıda tanrının kenti yönettiği düşünüldüğünde en görkemli yapıların "kule tapınak" adı verilen ziguratlar olduğu görülür. Sümerlerin tanrılarla iletişimi sağlamak için yapay tapınaklar yükselttiklerinde, sağladıkları bir toplumsal yarar da kentaşlığın anlamını ve önemini yükseltmektedir.

Tapınak hem dinsel birim hem de ekonomik birimi oluşturmaktadır. Tapınak'da ortak mülk toprakları, topluluğun üyelerine paylaşılan topraklar ve kiralanabilen topraklar bulunmaktadır. Kentel yaşantıda belirli bir eşitliğin güldüğü görülmektedir. Tapınak topluluğunun dayandığı kural, bir kimseye herkesin yararına sunduğu becerisi karşısında kendini besleyecek toprak parçasının verilmesidir⁷.

5 Frankfort (1989: 71).

6 Frankfort (1989: 76-78).

7 Frankfort (1989: 95-96).

Frankfort, kentlerin ilk ortaya çıktığı Mezopotamya'da arkeolojik bulgulara dayalı, doğa-insan ilişkisi çerçevesinde kentlerin ortaya çıkışının ekonomik ve dinsel boyutunun iç içe geçtiğini göstermektedir. İkisi de tapınak çerçevesinde yer almaktadır ve tapınak kentin simgesidir. Bundan sonra ise kentlerin kökenlerini çeşitli açılardan ele alan kuramsal yaklaşımların değerlendirilmesi yoluna gidilecektir.

III. KENTLERİN ORTAYA ÇIKIŞINI AÇIKLAYAN ÇEŞİTLİ KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Öncelikle kentlerin ortaya çıkışını belirleyici temel nedene bağlı olarak açıklayan kuramsal yaklaşımlar ele alınacaktır. Bunlar sırasıyla, artı ürün hidrolik toplum kavramı, ekonomik kuramlar (pazar yeri olarak kent), askeri kuramlar kuvvet odağı olarak kent, dinsel kuramlar olarak tanımlanır⁸.

Hidrolik Toplum Kavramı ve Artı Ürün

Bu kuram çerçevesinde toprağın değeri ve iklim koşulları önem kazanmaktadır. Toprak ve iklim koşullarının uygun olduğu durumlarda artı ürün ortaya çıkar. Sırasıyla artı ürün elde edilmekte, sosyal tabakalaşma ve kentleşme ortaya çıkmaktadır. Kentsel dönüşümü sağlayan etken artı ürün olmaktadır. Sulama olgusu tarımın gelişmesi-artığın oluşmasına yol açmaktadır. Sulamanın gelişmesi bu kurama göre gelişmiş bürokratik kontrolü beraberinde getirmiş, bu da kentsel karakterin idari yapısını oluşturmuştur. Sözkonusu kuram çerçevesinde iki kavram ortaya çıkmaktadır. i) Artı ürün, ii) Hidrolik toplum.

i) Artı Ürün

Burada kuramın yanıtlamaya çalıştığı nokta artık değerinin hangi mekanizmalarla kentleşme sürecini etkilediğidir. Artı ürünün kentleşmeyi desteklemesi için; bazı koşulların varlığı gereklidir. Buna göre; yerleşik tarım-yüksek yoğunluklu nüfus- iletişim kolaylıklarıyla tanımlanmış bir çerçevede karşılıklı değiş-tokuş esnasından dağıtım esasına geçişteki koşullar önem kazanmaktadır⁹. Artı ürün ve kentleşme arasındaki ilişki nüfus aracılığı ile kurulur. Artı ürünün yatırıma dönüştürülmesi kentleşmeyi hızlandırır ve nüfus artışına yol açar. Nüfus artışı da bu kuramın getirdiği açıklamalar çerçevesinde birikim oluşturarak artı

8 Carter (1983: 3-9).

9 Harvey (1977: 229).

değeri arttıracaktır. Artı ürün bütün sosyal gruplarda yer almaktadır, ancak artı ürünün yukarıda tanımlanan koşullarda oluşması, kentleşmeyi harekete geçirmektedir. Bu artı ürün sosyal kontrolü elinde bulunduran bir grup tarafından kullanılır. Rosa Luxembourg'un tartıştığı gibi artı ürün tren serileri halinde dönüşümleri başlatır¹⁰. Kent inşa edilmeye başlanır, sürekli biriktirimi, ekonomik emperyalizmi-savaşı ve koruma güdüsünü yaratır. Sürecin sonunda da kentlerin genişlemesi ve insanları bir arada tutmak için bir üst yapı kurumu din olarak yaratılır. Bu kuramsal çerçeve içinde Marksist bir yorumcu dahi kenttaşları bir arada tutmak için din faktörüne başvurmaktadır.

ii) Hidrolik Toplum Kavramı

Hidrolik toplum fikri kentleşmenin ekolojik anlatımı ile ilişkilidir. Nüfus artışı ve sulama arasında ilişki kurulmaktadır. Bu alandaki tartışmalar Wittfogel'in "Doğu Despotizmi" adlı çalışmasında gündeme gelmektedir¹¹. Wittfogel hidrolik, toplumda tarımın özel bir iş bölümüne gerek duyduğunu belirtmektedir. Nüfusun, iş bölümünün yoğunlaşması, yönetsel ve bürokratik toplum ortaya çıkartacak ve etkili bir yönetim ağı oluşturacaktır. Bunun sonucunda kentin ortaya çıkmasında üç faktörün etkili olduğu görülür: İş bölümü - gücün merkezleşmesi - idari yapı yoğunlaşması.

Meksika'da Teotihuacan'dan yapılan araştırmalar, nüfusun yoğunlaştığı bölgede sırasıyla şu süreçleri ortaya çıkartarak hidrolik kuramı doğrular nitelik kazanmıştır: Yağmurlamadan-sulamaya geçiş, nüfus artışı, anıtsal binalar, sosyal tabakalaşma.

Ne var ki, sulama ile bürokrasinin genişlemesi konusundaki ilişki net değildir. Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan hanedanın büyük sulama kanalından kaynaklanan idari zorlamalardan doğduğuna dair kanıt yoktur.

Ekonomik Teoriler (Pazar Yeri Olarak Kent)

Ekonomik olarak kentlerin doğuşuna açıklama getiren kuramsal yaklaşımlarda kent; i) İç değişim süreçlerinin yaratıldığı merkez-pazar yeri olarak, ii) Merkantil nitelikli uzun mesafe ticareti mekanı olarak ele alınır¹².

Mısır hiyerogliflerinde kentin iki yolun kesiştiği bir daire ile ifade edilmesi, ilk kentlerin temel işlevlerini belirlemektedir. Haç pazarda kesişim yollarını

10 Carter (1989: 4).

11 Carter (1983: 5).

12 Carter (1983: 6).

gösterirken, daire koruyucu duvarları simgeler. Kentin ticaret aracılığı ile ifade edilmesi Roma sonrası döneme denk düşmektedir. Pirenne'de ortaçağ kentini ticaretin yarattığını vurgulamaktadır. Polanyi bu bulguların Hammürabi yasalarının bulunmasıyla güçlendiğini vurgular. Ona göre uygarlık insanın ticari güdülerinden doğmuştur, dünyanın beşşğinde iş adamı kültürü yatar ve bu da Babil'de gerçekleşmiştir¹³.

Kentlerin ekonomik kökenli olduklarına ilişkin Jane Jacobs'un önce kent daha sonra kır ortaya çıktı şeklinde ifade ettiği çalışması vardır. Bu betimleme ile tarımda gelişme, kentleşme sonucu olarak ele alınmaktadır. Jacobs, New-Ob-sidien adlı bir hipotetik kent çerçevesi içinde, avcı grupların arasında ticaretin olduğunu belirtir. Ticaret içinde en önemli kalemi yiyecek tutmaktadır. Yiyeceğin taze olması gerekliliği hayvanların ehlileştirilmesini gündeme getirir. Hayvanların beslenme zorunluluğu, tarımı doğurmuştur. Böylece tarım, kentten ortaya çıkmıştır. Pazar yeri kentsel yerleşmede anahtar noktayı oluşturur. Burası kentliler ve yabancı tüccarların takas için karşılaştığı yer olmuştur.

Jane Jacobs New Obsidien'e paralel gerçek bir yerleşme aramış, Anadolu'da Çatalhöyük'ü bulmuştur. Jacobs uygarlığın kırılma olmadan avcılıktan geldiğini ifade etmektedir. Kentlerin pazar yeri olarak doğduğuna ilişkin kuramsal yaklaşım kuşkuyla karşılanmaktadır. Kentlerde ticaret, kent bürokrasisini oluşturan statü tacirleri tarafından yapılmaktadır. "Fiyatlar" geleneğin, alışkanlıkların ifadesi olmaktadır. Ayrıca gerek uzun gerek kısa mesafeli ticaret sabit ve sürekli bir yer olmadan yapılabilir. Kentsel ticaretin önemli olduğu ancak kenti yaratan tek unsur olmadığını ifade etmek mümkündür.

Askeri Teoriler: Bir Güçodağı Olarak Kent

Mısır hiyeroglifindeki etrafı çevrili daire ile ifade edilen kent şimgesindeki duvarlar, insanların savunma amacıyla bir araya geldiğini gösterebilir. Çatalhöyük kazısında kapı geçitlerinin olmayıp çatılardan girilmesinin savunma amaçlı olduğu belirtilir. Savunma olgusunun doğrudan doğruya kentlerin kurulma nedeni olduğunu söylemek mümkün değildir. Burada bazı yerlerin savunma açısından korunaklı olduğunu ve bu faktörün kentsel yoğunlaşmada etkili olacağı söylenebilir¹⁴.

Dinsel Kuramlar: Kutsal Yer Olarak Kent

Bu kuram dini kentlerin belirleyicisi olarak ele alır. İbn-i Haldun göçebe

13 Carter (1983: 7).

14 Carter (1983: 9).

yaşantıdan yerleşik yaşantıya geçişte din olgusuna önem vermektedir. Göçebe yaşantısının yenilenmesi ve yerleşik yaşantı için geçerli olan sosyal kontrol mekanizmaları dinle sağlanmıştır. Ayrıca çeşitli dua gruplarının bir araya gelmesi, buraların ruhani liderler tarafından yönetilmesi gündeme gelir.

İkinci olarak ise birden fazla nedenin karşılıklı etkileşimi içinde kent olgusunu ele alan yaklaşımların değerlendirilmesi yoluna gidilecektir. Bunlar ise sırasıyla Childe, Sjoberg ve Lampard'ın geliştirdiği kavramsal çerçevelerdir.

Childe'in Geliştirdiği Kavramsal Çerçeve

Childe, neolitik köyler ile kentlerin ayrılan yönlerini beş temel başlıkta toplamıştır¹⁵. *Büyüklik*, kentsel yerleşmeler, büyüklük ve düzen açısından şimdiye kadar olan yerleşme desenlerinden farklıdır. Sümer kentlerinden Ur'da 30 bin kişinin yaşadığı belirtilmektedir. Orta Amerika kentlerinin 100 bin civarında olduğu gözlenmektedir. Ölçekteki bu farklılaşma Childe'in kentsel devrimden sözmesine yol açmaktadır. *Nüfus Yapısı*, burada anahtar faktör meslekte ihtisaslaşmanın ortaya çıkmasıdır. Üretime katılmayan ancak sürekli çalışan din adamları ve hizmetkârların varlığından söz edilir. *Kamu Sermayesi*, kent topluluğunun ortaya çıkması eş zamanlı olarak kamu sermayesinin doğması demektir. Bu da anıtların yapılmasını ve anıtların yapımında sanatçıların kullanımını mümkün kılmıştır. *Kayıt tutma ve bilim*, iktisadi yaşantının kayıt tutma zorunluluğu getirmesi yazılı tabletleri ve matematiği ortaya çıkarmıştır. *Ticaret*, yeni ulaşım ağları ticaret kanalları kentleşmenin temel göstergelerinden biri olmuştur.

Childe'in söz konusu kriterleri incelendiğinde, dışsal tanımlama değil, içsel tanımlama yapıldığı görülmüştür. Toplumdaki değişiklikler ortadadır. Kentsel devrim Childe'in yaklaşımlarına göre organik dayanışmaya ve işlevsel devamlılığa denk düşmektedir.

Sjoberg'in Geliştirdiği Kavramsal Çerçeve

Sjoberg kentlerin ortaya çıkışı için üç koşulun gerekli olduğunu ifade etmektedir¹⁶. i) Uygun ekolojik taban, ii) Kent öncesi yerleşme biçimlerine göreli olarak gelişmiş teknoloji, iii) Sosyal örgütlenme ve gelişmiş bir erk yapısı.

i) **Ekoloji:** Ekolojik uygunluğu sorguladığımız zaman yeryüzünün ilk kentlerinin iklim ve toprağın bitki ve hayvan yaşantısının uygun olduğu bölgelerde or-

15 Childe (1978: 150-155).

16 Sjoberg (1960: 27).

taya çıktığı görülmektedir. Uygun ortam teknolojinin doğuş koşullarını desteklemektedir. Ekolojik koşulların uygunluğu farklı kültürlerin bir araya gelmesiyle sosyal ve teknolojik becerilerin alanda yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Uygun çevre koşulları teknoloji ve sosyal örgütlenmede gelişmeyle sonuçlanmaktadır. Ancak çevre aktif bir etkiye sahip değildir. Kendiliğinden kentler doğurması mümkün değildir.

ii) **Teknoloji:** Kentsel yaşantı için ikinci temel gelişme teknolojidir. Teknolojinin bir grup insanı tarımsal faaliyetlerden ayırıp avcılık, balıkçılığa yöneltmesi beklenmektedir.

Teknoloji ve kent arasında kompleks bir ilişki vardır. Spesifik teknolojinin gelişimi ile insanlık sabit yerleşmelerde yaşamaya başlamış daha sonra bu yerleşmeler gelişmiş bir teknoloji ile sonuçlanmıştır.

iii) **Sosyal Örgütlenme:** Kentlerin ortaya çıkışı ile ilgili diğer bir nokta gelişmiş sosyal örgütlenmedir. Özellikle siyasi ve ekonomik düzlemlerde örgütlenme kentleşmede tutunumu sağlayan en önemli etkenlerden biridir¹⁷.

Lampard'ın Geliştirdiği Kavramsal Çerçeve

Lampard kentlerin ortaya çıkışına ekolojistlerin geliştirdiği kavramsal çerçeveyi uyarlamıştır. Lampard kentlerin kökenini nüfus yoğunlaşması - teknolojik kapasite - örgütlenme - çevre değişkenlerinin belirlediği bir ilişkiler çerçevesinde sorgulamaktadır. Lampard'a göre bu çerçeve içinde belirleyici olan yiyecek toplamadan yiyecek üretimine geçiştir. Kentlerin doğuşunu sosyal bir süreç olarak tanımlamaktadır. Lampard kentlerin kökenine ilişkin evrensel bir hipotez geliştirmenin son derece güç olduğunu belirtmektedir. Ona göre karşılaştırmalı alanlarda tanımlı önermelerle yetinmeli, evrensel geçerliliği olan hipotezler aranmamalıdır¹⁸.

SONUÇ

Kentlerin kökeni, ortaya çıkış nedenlerinin açıklığa kavuşturulması oldukça karmaşık süreçleri içermektedir. Yazının başında Frankfort'un betimlemeleri çerçevesinde de görüldüğü gibi kentlerin doğuşu ekonomik-dinsel-sosyal süreçleri içermektedir. Bu nedenle konuyu tek bir nedeni öne çıkartarak ifade eden

17 Sjoberg (1960: 29).

18 Lampard (1967: 528-530).

yaklaşımın yerine, birden fazla değişkenin karşılıklı etkileşiminin ele alındığı kavramsal çerçeveler içinde değerlendirmenin açıklama şansı daha fazla görülmektedir. Başka bir deyişle, kent biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açan; sosyal ekonomik ve siyasi ilişki yumağı içinde tek bir neden ifade etmek kuşku götürür. Sosyal örgütlenmedeki farklılık - kentin ortaya çıkışı -, ticaret, teknoloji ya da savunma duygusu ile başlatılmış olsun, kurumsallaşmış bir devamlılığın sağlanması için din ve benzeri sosyal tutunum araçlarına gerek duyulmuştur.

KAYNAKLAR

- Carter**, An Introduction to Urban Historical Geography, Edward Arnold Press, London, 1983.
- Childe**, İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi, Varlık Yayınları, 1978.
- Frankfort, H.**, Uygarlığın Doğuşu (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Yayınları.
- Harvey**, Social Justice and the City, John Hopkins University Press, U.S.A. 1977.
- Lampard, E.**, "Historical Aspects of Urbanization", Hauser, D., Schnore, L. (ed) *The Study of Urbanization*, John Wiley and Sons, Inc.
- Sjoberg**, The Preindustrial City, The Free Press, New York, 1960.